

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Over het gebruik van theorieën en methoden en technieken in sociaal ruimtelijk onderzoek

Misdorp, P.; Musterd, S.

Published in:

Planning, methodiek en toepassing

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Misdorp, P., & Musterd, S. (1987). Over het gebruik van theorieën en methoden en technieken in sociaal ruimtelijk onderzoek. *Planning, methodiek en toepassing*, 1987(31), 23-32.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Over het gebruik van theorieën en methoden en technieken in sociaal-ruimtelijk onderzoek

Drs. P. Misdorp en Dr. S. Musterd***

1. Inleiding

In *Planning 29* (pp. 24–32) is een artikel verschenen over zekerheid in empirisch ruimtelijk onderzoek (Sikkens, 1987). Onderstaande tekst geeft hierop een korte reactie, maar beoogt in hoofdzaak een eigen bijdrage te leveren aan de discussie over de rol van begrippen, theorieën en methoden en technieken in sociaal-ruimtelijk onderzoek. Ofschoon we de mening in eerder genoemd artikel op een aantal punten delen en we ook over de beantwoording van de centrale vraag „in hoeverre men er zeker van kan zijn dat (theoretische) begrippen in kenmerken uiteengerafeld kunnen en mogen worden, zo dat er geen onmeetbare aspecten als een soort „residu’ achterblijven”, geen fundamenteel andere mening zijn toegedaan, verschillen wel onze redenering en optiek vrij wezenlijk. Dat betekent in concreto dat in onze ogen een groot aantal stellingen in dat artikel niet fundamenteel genoeg is, of zelfs achterhaald is en dat de uitwerking van sommige, op zich juiste stellingen, niet adequaat is.

Voorafgaand aan de verduidelijking van een andere visie zullen eerst, in het kort, de belangrijkste uitgangspunten worden geschetst, die voortvloeien uit de centrale vraagstelling.

2. Uitgangspunten

Het standpunt over de praktijk van het empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek dat in genoemd artikel

naar voren wordt gebracht, kan aan de hand van de volgende uitgangspunten worden geïllustreerd. Bij de behandeling ervan wordt tevens duidelijk gemaakt, welke visie de auteurs op de problematiek hebben:

- in het wetenschappelijk onderzoeksproces sluipen telkens nieuwe onzekerheden binnen (paragraaf 3)
- er is sprake van een relatie tussen begrip en object (paragraaf 4)
- begrippen moeten in hun theoretische context worden begrepen (paragraaf 5)

3. Wetenschap en neo-positivisme

In het artikel wordt de suggestie gewekt dat empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek bedoeld zou zijn om zekerheid te bieden (p. 24–1), dat het neo-positivistisch wetenschapsideaal dat van de objectiviteit, waardevrijheid en zekerheid is en dat dit niet strookt met de meerduidigheid, waardoor de werkelijkheid wordt gekenmerkt (p. 24–2). Daar wordt aan toegevoegd dat juist, vanwege deze idealen de meerduidigheid in empirisch-analytisch onderzoek bewust wordt ingeperkt door de termen (de begrippen) tot wetenschappelijke taal aan te scherpen (p. 24–3). Door elke keuze in het onderzoeksproces sluipen nieuwe onzekerheden binnen, omdat subjectiviteit, voorin genomenheid en willekeur van de onderzoeker inherent zouden zijn aan het doen van keuzen (p. 24–4).

Om met het eerste punt te beginnen, het is onjuist te menen dat het in het huidige empirische sociaal-ruimtelijke onderzoek gaat om het verschaffen van zekerheid. Zekerheid is een filosofische categorie, waarover bijvoorbeeld filosofen als Moore en Wittgenstein (1969) veel gediscussieerd hebben. Dat men in het dagelijks leven iets als onbetwifelbaar aan-

* Geografisch en Planologisch Instituut van de Vrije Universiteit in Amsterdam.

** Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

neemt of zeker meent te weten, wordt door de (kritische) filosofie bekritiseerd, met het argument dat het oppervlakkig en onzinnig is geen rekening gehouden met verschillen in wereldbeeld en levensvorm.

In empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek wordt gestreefd om een zo volledig mogelijk inzicht te verschaffen in een probleem, door beschrijving, typering en eventueel verklaring en voorspelling van ruimtelijk gedrag. De beperkingen bij het verrichten van onderzoek, alsmede de meerhuidige werkelijkheid zelf, staan met het doen van uitspraken in termen van zekerheid op gespannen voet. De uitspraken binnen de (empirische) wetenschappen zijn nooit met zekerheid te doen, wèl met waarschijnlijkheid. Elke onderzoeker is zich terdege bewust van de weerbarstige werkelijkheid, waarop hij/zij zich betreft. Dat geldt zeer zeker ook voor de planner in een tijdsgewricht, dat bovendien nog gekenmerkt wordt door snelle maatschappelijke veranderingen (Goudappel, 1981), waarin bijvoorbeeld onzekerheid bestaat over activiteiten van overheden (Friend & Jessop, 1977) en over wie nu eigenlijk wat moet beslissen en wanneer (Faludi & Hamnett, 1978).

Ten tweede is het een misverstand te menen dat in empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek zonder meer wordt uitgegaan van objectiviteit en waardevrijheid. Zekerheid, objectiviteit en waardevrijheid zijn geen idealen van het neo-positivisme, maar vormen haar uitgangspunten. Objectiviteit bestaat, omdat verondersteld wordt dat elke onderzoeker het studieobject onbevooroordeeld tegemoet treedt, open staat voor informatie en niet onderhevig is aan invloeden van buitenaf. Het gaat dan om een uniforme registratie van de onmiddellijke ervaringsinhoud, die bovendien voor iedereen gelijk is.

Met deze conceptie hangt een specifieke connotatie van „waardevrijheid” samen; één waarin de wetenschap autonoom is en voorgesteld kan worden als een gesloten systeem (Van Peursen, 1980). De wetenschap houdt zich met niets dan de feiten bezig; in het hele proces van wetenschap, van probleemstelling tot analyse en interpretatie van de uitkomsten en eventuele verklaring, zouden geen waardeoordelen om de hoek komen kijken. Edoch, de praktijk van empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek is anders. Reeds in 1904 schreef Max Weber (1968) al dat objectiviteit *nagestreefd* moet worden en dat waarden altijd van be-

lang zijn voor de wetenschap. Via de zogenaamde wereldbeschouwingen, de waardeideeën (= de wijzen waarop wij de werkelijkheid ordenen) en de „Interessen” (= interessen en belangen) – in die volgorde – wordt indirect voeding gegeven voor een waardebetrokkenheid en wellicht ook van een waarde-relativiteit. Tegenwoordig is iedereen het er over eens dat wetenschappelijke kennis intersubjectief is (Seegers, 1977; Korteweg & Van Weesep, 1983). Dit houdt in dat uitspraken over de werkelijkheid niet alleen voor de individuele onderzoeker geldig zijn, maar ook onderschreven *kunnen* worden door de vakgenoten. Daarvoor is het nodig dat de handelingen van de onderzoeker (bv. meting) controleerbaar en herhaalbaar zijn.

De conceptie van volstreekte autonomie moet vervangen worden door die van „relationele autonomie”, volgens welke de wetenschap als open systeem moet worden gezien; enerzijds een eigen structuur en positie bezittend, anderzijds nooit los te zien van de wijdere context waarin deze tot stand komt. In deze visie, die de onze is, is een „sterke theorie” dan ook een theorie, die op een brede steun van anderen (onderzoekers, belangengroepen, e.d.) kan rekenen, immers de ideeën moeten door voldoende mensen gedragen worden. Welke zijn nu de belangrijkste kenmerken van deze wetenschapsopvatting, die beter lijken aan te sluiten bij de huidige onderzoekspraktijk?

Om maar meteen het derde misverstand weg te nemen, niet alleen kan een toestand, de meerduidigheid waardoor de werkelijkheid wordt gekenmerkt, al op gespannen voet staan met genoemd neo-positivistisch ideaal, ook is de suggestie, als zouden de onderzoekers, vanwege die idealen, de meerduidigheid bewust inperken door de termen (de begrippen?) tot wetenschappelijke taal aan te scherpen (?), onjuist of in elk geval onvolledig. Los van de wetenschapsfilosofische stroming, zijn reductie, abstractie, generalisatie en aggregatie inherent aan *elke* wetenschappelijke methode: de dagelijkse taal wordt altijd aangescherpt tot wetenschappelijke taal en vage noties worden vervangen door wel omschreven of zelfs expliciet gedefinieerde begrippen. De vraag die eigenlijk aan de orde is, is in hoeverre, gegeven het probleem dat object van onderzoek is, bepaalde extreem inperkende handelingen wel tot betekenisvolle resultaten kunnen leiden. Met andere woorden, in hoever-

re zijn de verschillende wetenschappelijke methoden en technieken even adequaat in het verschaffen van inzicht in en eventuele verklaring van het probleem. Ook hier speelt de vraag, van wie en van hoeveel onderzoekers krijgen de gemaakte keuzen steun?

In de huidige wetenschap speelt niet alleen de vraag welke methode context-adequaat is, maar ook omgekeerd, welke de relevante feiten zijn voor een bepaalde methode en of de beoefenaars het over dezelfde dingen hebben, wanneer onderzoeksopzet en -resultaten worden geëvalueerd. Kortom, allemaal vragen die voor de neo-positivistische benadering in de wetenschappen niet relevant zijn.

Wetenschap te zien als een open systeem impliceert daarentegen relationale autonomie (in plaats van autonomie zonder meer), intersubjectiviteit (in plaats van objectiviteit) en dynamische kennisverwerving (in plaats van statische voorstelling van kennis). Wetenschap is nooit afsluitbaar en moet in wisselwerking met z'n context worden gezien; een context van politieke, sociale, ethische en wereldbeschouwelijke aard. Extern-wetenschappelijke waarden hebben intern-wetenschappelijke consequenties en het verschil in interpretatie tussen wetenschapsbeoefenaars over object, feit of methode kan worden verklaard door te wijzen op verschillen in onderzoekssituatie en (subjectieve) weging of waardering. Deze interpretatieverschillen duiden echter op intersubjectiviteit, omdat in de praktijk blijkt dat meerdere beoefenaars tot dezelfde interpretatie van de werkelijkheid komen, deze op dezelfde wijze blijken te benoemen en ook op dezelfde wijze antwoord blijken te geven op al dan niet dezelfde gesignaleerde problemen. Er is sprake van consensus.

Intersubjectiviteit, communicatie en openheid, als nieuwe waarden van wetenschap, impliceren eveneens confrontatie tussen gemeenschappen en daardoor kan vooruitgang worden geboekt in de begripvorming op een vakgebied (vgl. Koningsveld, 1979). Vanuit het belang van de discipline als geheel moet worden geprobeerd verschillen en afwijkingen in interpretatie te „verklaren”.

Tot slot, de constatering, dat in elke fase van het onderzoeksproces (ook in de operationaliseringsfase) nieuwe „onzekerheden” binnensluipen, wordt in de wetenschappelijke gemeenschap niet ontkend en natuurlijk is een subjectief element aan het doen van

keuzen niet vreemd; ook al blijkt, zoals we gezien hebben, altijd sprake te zijn van enige consensus en nooit van „blinde” willekeur of betekenisloze vooringenomenheid. De moderne wetenschapsconceptie is, vanuit haar dynamische visie, gericht op het terugdringen van oude „onzekerheden”; dat daardoor nieuwe opkomen is duidelijk en vanzelfsprekend en vandaar dat de stelling niet gewaagd is dat de wetenschap empirische progressie geboekt heeft en nog steeds boekt. Doordat we meer weten dan vroeger, zo luidt de bekende paradox van de kennis, weten we ook meer niet. Dat we als geheel meer weten is niet zozeer de verdienste van een briljante enkeling, maar eerder van een combinatie van individuele creativiteit en institutionalisering via communicatie in het algemeen en schoolvorming in het bijzonder.

4. Begrip en werkelijkheid

Wat voor de wetenschap in z'n algemeenheid geldt, geldt ook voor de begrippen: ze ontstaan naar aanleiding van de werkelijkheid en vestigen zich door communicatie. Ook de twijfels aan de noodzaak en mogelijkheid om (theoretische) begrippen uiteen te rafelen, zodat er geen onmeetbare aspecten van deze begrippen als een soort „residu” achterblijven (p. 24), lijkt eerder in de richting van een meer contextuele dan neo-positivistische visie op de wetenschap te gaan¹; twijfels die overigens inmiddels door vrijwel iedereen worden onderschreven en daarom al lang in de methodologische handboeken worden onderkend (bv. Segers, 1977; Swanborn, 1981; deze laatste merkt op dat residuen kunnen liggen in de sfeer van systematische en toevalsvariabelen).

De meeste begripsindelingen (Kaplan, 1964; Boesjes-Hommes, 1970; Van Westrhenen, 1976) zijn gebaseerd op de afstand tot de werkelijkheid en op de waarschijnlijkheid dat ze voorkomen. Een strikte scheiding tussen observatie- en theoretische begrippen is dan vaak het gevolg. Deze scheiding is in toene-

¹ De Rijk (1980) is van mening dat een begrip wordt gefundeerd in en door de context waar het iets uit los maakt om het er met een bepaalde gerichtheid weer in terug te plaatsen. Een begrip verliest z'n richting of betekenis wanneer de context vervalt. Daarmee wordt het beeld geïntroduceerd van de context als een terugwijkende horizon.

mende mate aan kritiek onderhevig. Er lijkt eerder sprake te zijn van een glijdende schaal (Misdorp & Hendriks, 1982) (zie verder par. 6) en dat geldt zeker voor de begrippen in sociaal-ruimtelijk onderzoek. Achinstein (1968) wilde zelfs laten zien dat het onmogelijk is volledig gescheiden lijsten op te stellen met enerzijds termen uit de waarnemingstaal en anderzijds termen uit de theoretische taal. Zo kan het begrip „plaats” worden opgevat als waarnemingsbegrip in de zin van „dat is een mooie plaats”, maar ook als theoretisch begrip, wanneer het begrip namelijk deel uitmaakt van een theoretisch netwerk, zoals in de centrale plaatsentheorie. Putnam (1962) en Feysabend (1968) willen van een scheiding tussen waarnemingstaal en theoretische taal niets weten. De waarneming van iets in het kader van de ene theorie is iets heel anders dan die van de andere theorie, ook al gaat het om dezelfde waarneming. Wanneer we deze stellingname vertalen in methodologische termen, dan moeten de observatiebegrippen, waarvan de operationalisering direct gegeven is met de definiëring, in het kader worden gezien van de theoretische begrippen. En daarmee samenhangend: dezelfde observatiebegrippen kunnen afhankelijk van de theoretische context verschillend gedefinieerd worden.

Scheiding van observatie- en theoretische begrippen is onmogelijk, maar zelfs onderscheiding is al moeilijk. Wanneer ze uit analytisch oogmerk toch onderscheiden moeten worden, dan blijkt dit niet door elke onderzoeker op dezelfde wijze te gebeuren. Of er sprake is van een theoretisch begrip is niet a priori te zeggen en hangt af van de context, waarin het is geplaatst. Met andere woorden, betreft het een begrip dat een belangrijke bouwsteen vormt van de bestaande „theorieën” of heeft het begrip een theoretische functie, omdat het direct of indirect definitoerisch is opgebouwd uit andere begrippen, terwijl het zelf niet een dergelijke ondersteunende functie heeft voor andere begrippen.

5. Theorie, theoretisch kader en context

Niet alleen over de aard van (theoretische) begrippen bestaat misverstand, ook is doorgaans onvoldoende duidelijk wat onder „theorie” en/of „theoretisch kader” moet worden verstaan. Sterker nog, er lijken ver-

schillende theorie-concepties door elkaar heen te lopen:

1. de theorie als sluitsteen van de wetenschap (in de neo-positivistische benadering),
2. de theorie als vakfilosofisch interpretatiekader,
3. de theorie als begrippenkader,
4. de theorie als betekenisgevende context en
5. de theorie als impliciete sociale theorie, die van betekenis is voor studies met betrekking tot ruimtelijk gedrag.

In het verlengde hiervan, lijkt het context-begrip een haast modieus containerbegrip te worden, dat door z'n veelomvattendheid geen betekenis meer heeft. Uitgangspunt voor de eerste theorie-conceptie, waarin de theorie wordt opgevat als geformaliseerde theorie, is dat formaliserende methoden zouden moeten terugkoppelen naar een geformaliseerde theorie. Hierbij moet worden aangetekend dat het toekennen van een 0 of een 1 aan nominale variabelen al een, zij het eenvoudige, vorm van formalisatie is. Een terugkoppeling naar een geformaliseerde (sociaal-geografische?) theorie is niet nodig en niet mogelijk. Niet nodig, omdat de sociale geografie een echte empirische wetenschap is en niet mogelijk, omdat er geen adequate text (de correspondentie regels) is, die de calculus (axiomatische beweringen, theorema's en deductieregels) met de empirische verschijnselen kan verbinden. Al heel wat voorzichtiger is de huidige, conventionele omschrijving van „theorie”, als systeem van logisch samenhangende, met name niet tegenstrijdige beweringen, opvattingen en begrippen betreffende een werkelijkheidsgebied; een theorie die zo geformuleerd is, dat het mogelijk is er toetsbare hypothesen uit af te leiden. Dan nog blijft overigens de vraag of bovengenoemde theorieën aan de voorzichtige omschrijving voldoen – is er niet veeleer sprake van verwachtingen en van wetmatigheid dan van hypothese en wettelijkheid – en niet minder belangrijk: zijn de theorieën wel logisch consistent en hebben ze wel voldoende realiteitswaarde (vgl. Timmermans, 1979 m.b.t. de centrale plaatsen-theorie en Vergoossen, 1983 alsmede Priemus, 1984 m.b.t. de migratie-theorie). Als deze vragen reëel blijken te zijn, dan blijft er van de theorie-conceptie niet meer over dan haar letterlijke betekenis van „beschouwingwijze”. Het is de vraag of dit betreurd moet worden.

Met het „verbleken” van de theorie-conceptie tot beschouwingwijze, komt tevens de conceptie van „theorie” als vakfilosofisch interpretatiekader in beeld. Dat wil zeggen dat de verschillende stromingen binnen de sociale geografie (ruimtelijk analytische geografie, behaviorale geografie, cultuur(landschaps)geografie, humanistische geografie, radicale geografie) een eigen interpretatie op de sociaal-ruimtelijke werkelijkheid hebben, hetgeen tot uitdrukking komt in de keuze van object (thema's) en methode (begrippen, operationele methoden & technieken).

Ook met de conceptie van „theorie” als begrippenkader verdwijnt het verklaringsaspect van empirische verschijnselen uit zicht en worden theorieën, conceptueel dus op meta-niveau, opgevat: begrippen staan met elkaar in relatie en sommige van deze begrippen hebben meer dan andere een theoretische functie. Dit hangt af van de context van het onderzoek.

In het voorafgaande is al meerdere malen gesproken over de context van wetenschap en (theoretisch) begrip: de wetenschap is verankerd in de werkelijkheid (hetzelfde geldt voor de sociale geografie in de sociaal-ruimtelijk te duiden werkelijkheid) en het begrip maakt deel uit van en wordt „betekend” door de andere begrippen waarmee het verbonden is.

Bij de theorie, opgevat als betekenisgevende context kan dan ook op tweeërlei niveau's verder worden geredeneerd: op het niveau van de sociale geografie als relationeel autonome discipline en op het niveau van de geografische begrippen, waarbij de relevant geachte begrippen direct of indirect samenhangen met andere meer of minder sociaal-geografische begrippen, danwel dat zij betekenis krijgen vanuit een theorie opgevat als beschouwingwijze.

De laatste theorie-conceptie is die waarbij „theorie” opgevat wordt als sociale theorie. In veel empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek wordt uitgegaan van ruimtelijk gedrag, zonder dat gerefereerd wordt aan denkbelden ontleend aan de achterliggende sociale theorie: niet alleen welke mechanismen verklaren het ruimtelijk gedrag (en daarmee samenhangende begrippen als satisfactie, waardering, preferentie, motief), maar ook vanuit welk perspectief moet een begrip als ruimtelijk gedrag worden bestudeerd: welk

ruimtelijk gedrag en van wie, waar, wanneer en hoe? Het is immers duidelijk dat ruimtelijk gedrag van groep tot groep en van plaats tot plaats kan variëren. Met de impliciet verwoorde wens om het ruimtelijke socialer te maken, of in elk geval het ruimtelijke en sociale aspect beter op elkaar af te stemmen, zijn we aangekomen op het punt dat het voorafgaande gesynthetiseerd moet worden en dat de uitkomst hiervan afgezet moet worden tegen een aantal nieuwe ontwikkelingen in sociaal ruimtelijk onderzoek en onderzoek met betrekking tot sociaal-ruimtelijke objecten. Daaraan voorafgaand is het noodzakelijk om in te gaan op de rol van methoden en technieken in het ruimtelijk onderzoek.

6. De rol van methoden en technieken in empirisch sociaal ruimtelijk onderzoek

Methoden en technieken hebben betrekking op het instrumentarium voor onderzoek. Zij betreffen de strategieën voor het onderzoek, de strategie voor de gegevensverzameling, een plan voor de verwerking van de gegevens en een plan voor de interpretatie voor de gegevens. Elk van deze strategieën en plannen kan passen binnen een wetenschapsfilosofisch uitgangspunt. Zo kan men bijvoorbeeld stellen dat open interviews, participerende informatieverzameling en niet geformaliseerde verslaglegging meer past bij fenomenologisch en meer radicaal getinte wetenschapsopvattingen, terwijl gestructureerde vragenlijsten en formele verklaringsmodellen eerder geassocieerd worden met meer positivistisch getinte opvattingen. In de eerstgenoemde opvatting zouden de „relationeel en contextueel ingestelde” onderzoekers zich meer kunnen vinden, de laatstgenoemde opvatting zou beter aansluiten bij de „empirisch analyticus”. De praktijk van het empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek loochenstrafte de suggestie die het bovenstaande kan wekken, dat er inderdaad scherpe scheidingen zijn. Niet alleen is er sprake van:

- (1) het door elkaar heen gebruiken van onderzoeksstrategieën, dikwijls in één onderzoek, en dus ook van het door elkaar heen gebruiken van verschillende wetenschapsfilosofische opvattingen (hetgeen een gemixte wetenschapsfilosofi-

- sche opvatting impliceert), ook zijn:
- (2) vormen van relationeel denken niet voorbehouden aan zich relationeel noemende onderzoekers, of aan wetenschappelijke onderzoekers buiten de empirisch analytische stromingen, terwijl:
 - (3) het gebruik van de computer, zoals soms gesuggereerd wordt, al helemaal niets van doen heeft met wetenschapsfilosofische of onderzoeksmethodologische opvattingen. En tenslotte:
 - (4) ook de regelmatig opkomende gedachte dat slechts bepaalde informatie (via diepte-interviews verkregen) geschikt zou zijn om (wél geldige?) uitspraken te doen, weerlegbaar is.

(1) en (2)

Vele geografische studies gebruiken diverse onderzoeksstrategieën naast elkaar, soms ook na elkaar. Dat laatste kan bijvoorbeeld het geval zijn wanneer er ten aanzien van maatschappelijke en ruimtelijke problematieken nog vrij weinig kennis is ontwikkeld; fenomenologische en meer interpretatieve methoden zijn binnen die optiek dan zinvol als voor-fase voor een meer gestructureerde aanpak. In veel andere gevallen is sprake van een meer evenwichtige en complementaire verhouding tussen de verschillende strategieën. Hierna zal een accent gelegd worden op de discussie rondom de context-in-het-onderzoek.

In het empirische onderzoek kan het context-element op diverse manieren naar voren komen. Veel onderzoek wordt al lang gekenmerkt door disaggregatie van groepen vanuit de gedachte dat diverse groepen andere betekenissen toekennen aan de werkelijkheid die geconceptualiseerd wordt. Men erkent dat deze groepen vanuit bepaalde contexten anders reageren en de werkelijkheid verschillend interpreteren en om die reden onderscheidt men deze groepen.

Een al even oude vorm van relationeel denken is het gebruik van het begrip „context-variabele”, dikwijls vertaald als een kenmerk op een hoger analyse-niveau dat gekoppeld wordt aan objecten waarvan verder vooral kenmerken op een lager analyseniveau worden beschouwd.

Een variant van deze context-analyse is het onderzoek waarbij in eerste instantie relaties worden gelegd tussen door de onderzoeker a priori gedefinieerde variabelen, en waarbij de „onverklaarde variantie” nader geïnterpreteerd wordt aan de hand van contexten

waarvan theoretisch verondersteld wordt dat deze van belang zijn, maar die (althans aanvankelijk) niet nader ontrafeld worden.

Tenslotte kan worden genoemd het onderzoek waarbij de basis wordt gevormd door het zogenaamd relationeel definiëren van begrippen (zie ook van der Smagt, 1985). Uitgangspunt is dat de intentie van een begrip verschilt al naar gelang de context. Begripsindicatoren verschillen dan ook van context tot context. Er worden weliswaar begrippen ontrafeld (welke zijn de mogelijk relevante kenmerken van de onderzoekseenheden), maar tevens worden per context verschillende voorwaarden aangegeven, waaronder bepaalde indicatoren van belang zijn. De begripsindicatoren die van belang zijn kunnen dus van context tot context verschillen. Dat wordt bepaald door de relationele definitie. Hendriks (1986) geeft voorbeelden van de „context-aanpak” bij de klassifikaties van objecten met behulp van de programmeertaal PROLOG (programming in logic).

Het aandeel van de onderzoekers dat meer relationeel gericht is, in welke vorm dan ook, lijkt de laatste tijd toe te nemen. In de geografie zijn er recent duidelijke aanleidingen geweest voor deze accentverschuiving. Zo kan bijvoorbeeld worden gewezen op het feit dat in steeds bredere kring onderkend wordt dat veel processen op de woningmarkt sterk woningmarkt-context-gebonden zijn, of op de problemen in het woonwensen-onderzoek. De steun voor de operationalisering in laatstgenoemd type onderzoek was zo klein geworden dat verscheidene andere benaderingen in een goede voedingsbodem terecht konden komen. Bijvoorbeeld het meer „verstehende” fenomenologisch getinte onderzoek van Pennartz (o.a. 1980), of het gedeeltelijk niet-analytische onderzoek waarbij zogenaamde woon- en woonmilieu-beelden worden gehanteerd (Singelenberg & Stelwagen, 1980; Angenet & Apeldoorn, 1986), naast het theoretisch onderbouwd onderzoek naar feitelijk woongedrag (o.a. Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars, 1986). Uiteraard zijn alle drie „nieuwe” typen van onderzoek ook niet ontdaan van operationaliseringskwesaties. Wel worden zij gekenmerkt door een veel groter bewustzijn van de importantie van contexten van velerlei aard, die er alle toe kunnen leiden dat bepaalde be-

grippen voor bepaalde groepen onderzoekseenheden verschillende betekenis hebben. Bij het woonbeelden-onderzoek lijkt dit het meest manifest (hoewel ook hier tal van onderzoeker-keuzen een rol spelen).

Kenmerkend voor de grotere aandacht in het onderzoek voor de contextgebondenheid van verschijnselen (begrippen, structuren, processen, gedrag) is de opkomst van methoden en technieken op het terrein van de beleidsvoorbereiding en -evaluatie, waarbij men objecten vergelijkt en klassificeert zonder expliciete kenmerken aan te geven, en ook op het gebied van het opstellen van scenario's die uitgaan van verschillende aannames over allerlei contexten en verschillende belangengroepen onderscheiden. Daarnaast kan gewezen worden op de opkomst van onderzoek in de sfeer van de van zogenaamde „expert systems” en andere vormen van „artificial intelligence” (hierbinnen passen ook toepassingen met het hiervoor genoemde PROLOG, relationele database-modellen) en het multi-level onderzoek.

In onze visie is het bewust zijn van de contextgevoeligheid van begrippen uitermate essentieel. Dat neemt niet weg dat in empirisch onderzoek gemeten moet worden. Van operationalisering dient derhalve altijd sprake te zijn. Dat daarbij soms nog zeer onaffe, en voor verschillende groepen betrokkenen andere begripsinhouden ter zake doen, doet daar niets aan af. Er moet bovendien geklassificeerd worden (dat is altijd arbitrair en onderzoeker-gebonden). Vanzelfsprekend is verantwoording van de gebruikte methoden en technieken vereist.

(3)

De computer wordt frequent ten onrechte in de discussie betrokken; dat is slechts een hulpmiddel waardoor allerlei berekeningen en logische stappen sneller genomen kunnen worden. Expert systems, clusteranalyses en multi-variate analyses zijn ook „met de hand” toe te passen, het duurt alleen wat langer. Niemand weet beter dan de frequente computergebruiker dat de computer er niet is om hoge zekerheid, geldigheid en betrouwbaarheid te garanderen.

(4)

De probleem- en doelstelling van een onderzoek bepaalt, samen met de onderzoeksopzet, in eerste in-

stantie welke data men nodig heeft, en welke grondvorm men daarvoor kiest (zoals een experiment, survey, secundaire analyse, inhoudsanalyse, analyse van statistisch materiaal). Men kan dus zonder discussie over de probleem- en doelstelling en zonder de becommentariering van de onderzoeksopzet niet bepalen of een bepaalde grondvorm goed of slecht is, maar op voorhand is er niet één uitgesloten. (Als wij iemand willen vragen hoe oud hij/zij is, zullen we daar geen diepte-interview voor afnemen). De meeste onderzoeken bedienen zich overigens in één onderzoek van diverse bronnen, omdat dat past.

Afsluitend, gebrek aan theoretische inkadering en gebrek aan adequate operationalisering kan veel onderzoekers worden verweten, maar niet het feit dat velen empirisch analytisch te werk gaan. Hooguit kan men (ons inziens terecht) pleiten voor nog meer aandacht voor de context-gebondenheid van de begrippen die in onderzoek worden gehanteerd.

7. Samenvatting en convergentie-tendensen

In dit artikel is gepoogd aan te tonen dat empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek niet in termen van waarheid en zekerheid geduid moet worden, maar in termen van waarschijnlijkheid en mogelijkheid; dit omdat het besef doorbreekt dat wetenschap relationeel autonoom is. De dynamiek van de werkelijkheid en de verschillende (groeps specifieke) percepties en concepties van die werkelijkheid spelen ook in de wetenschap, niet alleen omdat deze zich op de werkelijkheid betreft, maar ook omdat deze daar deel van uitmaakt. Ondanks de eisen die aan *elke* vorm van empirisch wetenschappelijke kennis gesteld wordt (toetsing, abstractie/reductie, systematiek en intersubjectiviteit), wordt duidelijk dat het empirisch sociaal-ruimtelijk onderzoek context-gebonden is. Dat wil in de eerste plaats zeggen dat bekeken wordt in hoeverre het gebruikte instrumentarium van de sociaal-ruimtelijke disciplines nog wel adequaat is, in de zin dat dit het object van onderzoek goed kan beschrijven en verklaren. Bepaalde begrippen blijken in een bepaalde onderzoekssituatie niet meer te voldoen, theorieën blijken vaak te veel pretenties te hebben en het gebruik van veel toegepaste methoden en technieken (kwantitatief en kwalitatief) mag zeker

geen automatisme worden². Elke situatie vraagt dus z'n eigen oplossing. Context-gebondenheid houdt ook in dat definiëring van begrippen en classificatie van verschijnselen afhankelijk is van de theoretische visie van de onderzoeker en soms slechts van de beleidsmakende en/of opdrachtgevende instantie.

Het besef van context-gebondenheid heeft zowel in de theorie van sociaal-ruimtelijke wetenschappen, als ook in de sfeer van het empirisch sociaal-ruimtelijke onderzoek geleid tot een aantal convergentie tendensen. Het inzicht dat bijvoorbeeld individu en samenleving en gedrag en structuur niet geïsoleerd van elkaar bestudeerd kunnen worden en dat zelfs de betekenis van de leden van de paren zelf situationeel gedefinieerd moeten worden, betekent dat verschillende wetenschapsfilosofische stromingen, zoals de ruimtelijke analyse, de behaviorale geografie, de humanistische geografie en de radicale geografie elkaar kunnen aanvullen. Concrete aanzetten tot een synthese van theorieën, geïnterpreteerd als stromingen, binnen de geografie (m.n. de tijd/ruimte geografie) en de sociale theorie (via Giddens' theory of structuration (1979)) worden zichtbaar in wat genoemd wordt de „nieuwe regionale geografie” (De Pater & Van Ginkel, 1986). Het traditionele regio-concept krijgt nu een dynamische lading. Als de schijn niet bedriegt loopt deze theoretische ontwikkeling vooruit op empirisch onderzoek op verschillende schaalniveaus. Een in dit verband interessant ontwikkeling is dat een betrekkelijk nieuw fenomeen binnen de ruimtelijke planning, de city (of regio)-marketing, aansluit bij het traditionele, op ruimtelijke synthese gerichte geografische onderzoek (Ashworth & Voogd, 1987) en daaraan dus een nieuwe betekenis geeft.

² Het dynamische en relationeel autonome karakter van de wetenschap wordt duidelijk geïllustreerd in de reacties op de verklaringspretenties van sociaal-ruimtelijke theorieën. Vanuit de begripszijde komt deze neer op de constructie van begrippen-netwerken met een beperkte reikwijdte, waarin de theoretische begrippen of begrippen zoals bedoeld een vrije rol krijgen toebedeeld. De reactie vanuit de methoden & technieken zijde is in feite de introductie van daar bijpassende modellen. Deze hebben tot doel om de context voor een deel meetbaar te maken en voorzover dat zeer moeilijk is – en dat is niet uitgesloten! – deze exploratief in het onderzoek te waarderen.

Ook binnen de onderzoekspraktijk zelf tekenen zich convergentie-tendensen af. Verschillende onderzoeksstrategieën, die voorheen altijd werden geassocieerd met een bepaalde wetenschapsfilosofische opvatting, blijken in de praktijk vaak complementair te zijn en na, soms zelfs naast, elkaar gebruikt te worden. Een uiting van de convergentie-tendensen is ook de toenemende betekenis van de context *binnen* het empirisch sociaal-ruimtelijke onderzoek. „Context” is geen woord meer dat geassocieerd wordt met alleen zachte onderzoeksmethoden. Een toenemende verfijning van de modellen – in feite het steeds minder „model” (een vereenvoudigde weergave van de werkelijkheid) maken van de modellen, doordat men steeds dichter naar de werkelijkheid zelf toe gaat – kan leiden tot valider en betrouwbaarder uitspraken over het object van onderzoek. Het realistisch meebescheren van de juiste context lijkt in deze ontwikkeling te passen.

Geraadpleegde literatuur:

1. Achinstein, P. (1968) *Concepts of science, a philosophical analysis*. Baltimore.
2. Angenet, J. & C. Apeldoorn (1986) *Woonwensenonderzoek onder urgente woningzoekenden in Osdorp 1985–1986*.
3. Ashworth, G.J. & Voogd, H. (1987) Geografische marketing, een bruikbare invalshoek voor onderzoek en planning. *Stedebouw en Volkshuisvesting*, pp. 85–90.
4. Boesjes-Hommes, R.W. (1970) *De geldige operationalisering van begrippen*. Meppel.
5. Faludi, A. & Hamnett, S.L. (1978) *Bouwen en plannen in onzekerheid*. Alphen a/d Rijn.
6. Feyerabend, P.K. (1968) How to be a good empiricist, a plea for tolerance in matters epistemological. Herdrukt in: P.H. Niddteh (ed.) *The philosophy of science*. z.pl.
7. Friend, J.K. & Jessop, W.N. (1977) *Local government and strategic choice*. Pergamon Press, Oxford.
8. Giddens, A. (1979) *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. Berkeley: University of California Press.
9. Goudappel, H.M. (1981) *Ruimtelijke planning in de onzekerheid van de jaren tachtig*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
10. Hendriks, P. (1986) *De relationele definitie van begrippen*. dissertatie. Nijmegen.
11. Kaplan, A. (1964) *The conduct of inquiry*. San Francisco.
12. Korteweg, P.J. & Weesep, J. van (1983) *Ruimtelijk onderzoek, leidraad voor opzet, uitvoering en verwerking*. Bussum.
13. Misdorp, P. & Hendriks, P. (1982) *Werkboek centrale begrippen* Vrije Universiteit. Amsterdam.

14. Pater, B.C. de & Ginkel, J.A. van (1987) Het begrip „regio”. In: *Geografisch Tijdschrift* XX, nr. 2, pp. 189–195.
15. Pennartz, P.J.J. (1980) Beleven van gebouwde omgeving onderzocht in open gesprekken. In: *Bouw*, nr. 8, pp. 43–45.
16. Peursen, C.A. van (1980) *De opbouw van wetenschap*. Meppel/Amsterdam.
17. Priemus, H. (1984) *Verhuistheorieën en de verdeling van de woningvoorraad*. Delftse Universitaire Pers, Delft.
18. Putnam, H. (1962) What theories do not. In: *Logic methodology and the philosophy of science*. Proceedings of the 1960 international congress. z.pl.
19. Rijk, M.C. de (1981) *Structuur, macht en geweld, een analyse van de samenleving*. Bloemendaal.
20. Segers, J.H.G. (1977) *Sociologische onderzoeksmethoden*. Van Gorcum. Assen/Amsterdam.
21. Sikkens, J. (1987) Over zekerheid in empirisch-ruimtelijk onderzoek. In: *Planning*, 29, pp. 24–32.
22. Singelenberg, J. & C. Stelwagen (1981) *Woonbeeldenonderzoek; een nieuwe methode van volkshuisvestingsonderzoek*.
23. Smagt, A.G.M. van der (1985) *Definiëren en relateren in sociaal wetenschappelijk onderzoek*. dissertatie. Nijmegen.
24. Swanborn, P.G. (1981) *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, Meppel.
25. Thrift, N.J. (1983) On the determination of social action in space and time. In: *Environment and planning D: society and space*, vol. 1, pp. 23–57.
26. Timmermans, H.J.P. (1979) *Centrale plaatsen-theorieën en ruimtelijk koopgedrag*. dissertatie. Eindhoven.
27. Vergoossen, T.W.M. (1983) *Pensioenmigratie in Nederland, onderzoek naar de relatie tussen pensionering en woonplaatsverandering*. Geografisch en planologisch instituut. Nijmegen.
28. Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1986) *Stedelijke bevolkingscategorieën in opkomst*. Nederlandse Geografische Studies, nr. 22. Amsterdam.
29. Weber, M. (1968) Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. In: *Methodologischer Schriften*. Frankfurt am Main, pp. 1–64.
30. Westrhenen, J. van (1976) *Aardrijkskundige onderwijsdoelen*. dissertatie. Meppel.
31. Wittgenstein, L. (1969) *On certainty/Über Gewissheit*. Oxford.